

A. GERGELY ANDRÁS*

Elbeszélt etnicitás I.

Olvasatok könyvszemle helyett

„Mert ha valaki úgy beszél, mint egy beszélő, az annyit jelent, hogy már érzi és megéli a kultúra legbenső lényegét, behatolt legrejtettebb zugaiba, eljutott történelmének és mitológiájának gyökeréhez, átjárják tabui, reflexei, vágyai és ősi szorongásai. Hogy a lehető legteljesebb módon gyökeres macsigengává változik, egyvalakivé abból a réges-régi nemzetiségből, aki (...) hazám őserdeit járva, hozta-vitte az anekdotákat, meséket, a fantasztikus történeteket, pletykákat, tréfákat, közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak”.

(Mario Vargas Llosa: *A beszélő*. Magvető, Budapest, 1993. 236.)

Van egy szép, kövér, látszólag nemes és nemzeti konvenciónk, melynek érdekelttségünk ellenére hódolunk. Akarattal tesszük, vagy kényszerűségből sodródva, s mindenki, vagy csak sokan – itt most nem lehet kitérőalando részkérdés –, de talán mindössze az „érvényességről” van szó, valami olyan tradícióról, melynek sem értelmét nem látom, sem az ekkénti hagyománykövetés útját nem tudom sajátomnak tekinteni. Röviden: a legtöbb – s elsősorban szakmai – folyóirat (szerkesztőségi döntés értelmében) nem vállal két-három évnél régebben megjelent kötetekről szóló ismertetést közölni. Lehet ennek primer oka is, mondjuk az időszerűség megtartása, a friss tájékoztatás szándéka, avagy a feltételezett ismeretanyag megkésztettség, „hírként” közlésének elvethetősége... – egyszóval pusztán könyvpiaci bizniszkérdése is. Vagy ama feltételezés, hogy ami új, az érdekes is, ami friss, arról érdekesítő tónusban kellene hírt adni, s nem öt-nyolc év múltán..., meg talán, hogy ami szakmai, azt úgyis ismerik a szakmabeliek, tehát fölösleges múlt idővé váltan bármit is papolni róla. Ennek legtöbb esetben az ellenkezőjét érzékelem több tudományterületen: gyakorta nem ismerik a kollégák egymás munkáit, néhány év múltán már szégyellik is ezt, végül teljesen lemaradnak róla, de nem tűnik úgy, hogy ezt bánnák is. Kevés a hamari és fontos, emellett jó és korszakos reflexió! Pedig közös a szenvedés, amikor a tudománymetria kortárs normái szerint illik feltüntetni a hivatkozásokat az MTMT-ben, sőt, a doktoriskolai tagság és doktorjelölti remények is nagyban számolnak ilyesféle reflexiók létével. Ezek pedig rendre elmaradnak. Minap éppen fiatal kollégámtól kaptam háborgó tónusú levelet, hogy hát hiába írja ő a jobbnál jobb tanulmányokat, ha senki sem hivatkozik rájuk...!

Sűrgette volna az időt, remélte volna a friss reflexiókat kérdéseire, nézőpontjára, téziseire – de ezeknek nyomát sem lelte az interneten szakmai kritikákban.

Az alábbi kiadványokról szólva egy kicsit ennek a görcsösségnek a szándék-irányával megyek szembe. Nem a megjelenés dátuma a mérvadó számomra, hanem a hivatkozások, reflexiók, olvasatok, sőt, az ezek közötti kölcsönhatások lehetséges köre, vagy ezek hiányos, elmaradt, hiába is keresett tartalmai.

Pozsony-széli etnicitások felé

Térbeli margók az időben

Kocsis Aranka: *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén*. Pozsony: Kalligram, 2011. 141 oldal

A kötet tíz éve jelent meg (a többi is évekkel ezelőtt). S erényei között nem ez a tíz esztendő a mérvadó, hanem mondjuk a korábban ismeretlen képanyaga, vagy családportréi, vagy egy határszéli magyar kulturális miliő proletarizálódásának árnyaltabb bemutatása, mely bár csak egyike a *Pozsony város történetei* sorozat köteteinek, de ebben is arculatot gazdagító, tónusában is markáns profilú. Kocsis Aranka: *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén* című kötetében a szerzői szándék Pozsony etnikai társadalomszerkezetében a közigazgatási változásokkal (különösen a Trianon utániakkal) összefüggő identitásformálódás bemutatása, melyben a bevándorlás, városhatárok közötti asszimilációs folyamatok áttekintése vált hangsúlyossá, sőt, meghatározóvá, kényszerítővé is a munkapiac koncentrációjának jóvoltából. E mozgásdinamika látszólag az 1918-as államfordulatot követően főképp etnikai keveredést és asszimilálódást hozott, de ebben nemegyszer a tudatos közigazgatási beavatkozás csak kísérő-követő szerepet nyert, a meglévő körülmények és maga az urbanizációs forrongás, szerepváltozás és méretnövekedés, a kényszerített migráció is jelentős szerepet kapott. Elsődlegesen – de nem kizárólag – a magyar etnikum szerep- és funkcióváltozásait, térhasználatát, mozgásait és etnicitását kíséri figyelemmel, lévén a határmenti zóna népességmozgásai is kiemelkedő szerepet játszottak mindennemű átalakulásban, lakosságszámok módosulásában, politikai erőcsoportok hatásaiban is. Maga a kutatás a szociológiai aspektust követi, de meghatározó demográfiai és földrajzi komponensei is kiegészítik az etnohistoria és az etnográfiai meghatározók érvényesülését, a rurális térség urbanizációs vonzerővel szembeni kitettségének főbb trendjeit. Ezeket Kocsis nemegyszer az etnikai (szlovák, magyar, zsidó, német) meghatározókon túl a kultúrához kapcsolja, nem függetlenül a két világháború közötti kutatások (példaképpen Jócsik Lajos írásai)

és a szociodemográfiai állapotleírások sokszor anyanyelvtől független momentumaival párhuzamban (pl. 10–12., 84–93., 103–106.).

Esetenkénti összegzései ugyancsak arra vallanak, hogy a direkt kisebbségi nyomás mellett maga a városfejlődés, Pozsony vonzása is a település intenzív növekedését segítette elő, de ebben is jelen volt a csallóközi és dunántúli falvakból, az agráriumból az ipartelepek, városszéli marginális kolóniák kialakulását előidéző belső migrációs hatás. „Pozsonyi példánkkal ilyenformán annak a közép-európai képnek az árnyalásához kívánunk hozzájárulni, amelyben a belső migrációkat és a társadalompolitikai törekvéseket a 20. század folyamán a nemzetiségileg addig sokszínű területeken és városokban is a legtöbbször egyirányú asszimilációs folyamatok kísérték, és a többségi nemzet térnyerését eredményezték. S ahelyett, hogy a migrációk újfajta multiethnikus és multikulturális szerkezetek kialakulásához vezettek volna – mint Európa nyugati részében sokfelé vagy az Egyesült Államokban –, itt az etnikai homogenizálódás, az egynyelvűség és egykultúráság irányába fejlődtek” – hivatkozva eme idézettel Szarka László városi magyar népességtörténeti alapkijelentését (2003). Elméleti alapok terén a Milton M. Gordon megalapozta asszimilációs tézisek (befogadó nemzet nyelve és kultúrája kódokban elsajátítva, akkulturáció intézményekbe rendeződése, tudatos átlépés, strukturális integrálódás, teljes azonosulás a többségi tudáskészlethez és identitáshoz) mellett a kortárs térségkutatók munkáira épít (Filep, Fogarassy, Gyurgyík, Lansztyák, Popély, Šutaj, Szarka, Tóth-Vékás, Vadkerty, Zelová), de választékos a társadalomtörténet (Botík, Bindorffer, Fekete, Gyáni), a kultúraelmélet (Assmann), a nyelvtörténet (Kálmán, Lansztyák, László, Molnár, Vörös) vagy akár a néprajz (Paládi Kovács, Püspöki Nagy), az etno-science (Barth) és a szociálpszichológia (Csepe, Gordon) megidézése terén is. A társadalmi-közéleti folyamatok esetében nem szükekedik számos népességtörténeti ábra, gazdaságtörténeti mutató és adat, területi statisztikai és demográfiai jelzőszám fölhalmozásával sem, de elszánt szándéka, hogy az 1918 után a csehszlovákiai államfejlődésben nagyvárossá, majd fővárossá előlépő Pozsony falusi népességből városivá váló mikrovilágait bemutató szerkezetet építsen föl. A kötet két nagyobb fejezete *A főváros peremén* végbemenő folyamatok felől halad, itt *A főváros szomszédságában* kialakuló bevándorlási kolóniák, iskolák, állami intézmények, hontalanság, családi stratégiák, betelepültek, elkülönülők és asszimilálódók, nyelvhasználók és névváltoztatók köreit ismerteti meg olvasóival, elsődlegesen a magyar faluközösség entitásának megtartása, védelme, átalakulása terén, főképp a „mintafaluként” kezelt Pozsonypüspöki adatait, tereptapasztalatait helyezve munkája fókuszába. Mint kitarató történeti és terepkutatási forrásmű, erőnye a számos historikus értékű ritka fotó mellékelése, szövegek közeli elhelyezése, egyúttal annak bemutatása is, milyen volumenű helytörténeti vállalkozás áll a szándék megvalósulása mögött, s milyen kontextusok megjelenítésével hitelesíthető olyan munka, mely a tudástartalmak integrált egészének feldolgozásával teljesíti célját.

Ez egyben kritikai észrevételek felszíne is számomra. Aminő hitelességgel tárja föl demográfiai vagy etnopolitikai célok sorát, annyival visszafogottabb az állam-, igazgatás- és politikatörténeti részletezettség, s amennyi a marginális rétegek bemutatásának formális reprezentációja, annyival szerényebb a szokásnéprajzi, viselkedés- vagy mentalitástörténeti, szociálpszichológiai komponensek érvényesülése a munka egészében. Ez ugyan csupán bőszen szakmai megfigyelés, vagy más elvárást tükröző városkutatói szempont, de izgalmas, hogy a kötetről az első (már 2012-ben, szinte közvetlenül a kötet megjelenése után megjelent) amerikai reflexió, a legkiválóbb amerikai magyar etnológus, Huseby-Darvas Éva írása¹ is kiemeli a II. világháború utáni fejezet (1946–1972) „emberi hangját”, mely a multidiszciplináris kutatói szempont (archívumok felkutatása, résztvevő megfigyelés, beszélgetések, tematikus interjúk, családhistóriai és életút-elbeszélési adatforrások) használatának kimunkált egységességével adja meg a kötet igazi profilját. Itt kerül szóba a névválasztás, a családnevek, az identitásfolyamatok és etnicitás szakaszok megjelenése a lokális értékrend módosulásával összefüggésben (102–114.), a nyelvhasználat intergenerációs módosulásának három nemzedékben kimutatható megannyi jegye (115–129.) és maga az etnikai önmegtartás vagy asszimilációs készség kifejeződése a névváltozatok terén.

Érdekes ugyanitt persze arra is figyelmet fordítani, hogy mind a magyarországi, mind a szlovákiai társadalomkutatás lényegesen több aspektust vonultatott föl már az etnicitást meghatározó jegyek seregszempléiben, az etnikai struktúrák és átalakulási folyamatok részkérdéseit tekintve, ezeken belül is a térségi, demográfiai, adminisztratív-igazgatási változások akár politikatörténete, akár demográfiai konstrukciói terén. Kocsis kötete ezekből jócskán „pótol” saját kutatói anyaga lokális, faluközösségi, helyi identitási és családtörténeti aspektusaival. Ahol „elmaradna” a releváns szakirodalom felvillantásával, ott viszont kiegészít családtörténettel, portrészerű villanatokkal, korabeli sajtóválogatással, egyházi anyakönyvvel, iskolahistóriával, önkormányzati testületi határozattal, de akár kutatáselméleti reflexióval is. Utóbbi például a népszámlálási adatok eltérő 20. századi besorolási rendjét, összehasonlításra alkalmatlan és manipulációra viszont alkalmas mivoltát illusztráló tartalmairól, a családi-közösségi-szokásrendi nyelvhasználat jellegét illető eltérésekről bizonykodik, melyekben főképp az adatgyűjtőhöz való viszonyulás, az önfeltárukozás és leplezés jeleit látjuk inkább, semmint a valódi etnicitáskomponenseket. Ebben releváns kisebbségkutatói adatbázisokra, adatsorokra hivatkozik (Tóth Ágnes, Vékás János, Ilyés Zoltán anyagaira), a konstruált önkép és a hivatalos ügykezelés különbségeinek mélyen rejlő képtelenségeire, vagy a családi névmódosítások, keresztnév választások, hagyománykövető és azt elhagyó identitásmenták sajátos jeleire is – melyekre még kellő és érzékeny figyelmé marad.

¹ Huseby-Darvas Éva: *Extra Hungariam Non Est Vita? The Relationships between Hungarian Immigrants and Their Homeland*. (Ann Arbor) AHEA: E-journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 5 (2012): <http://ahea.net/e-journal/volume-5-2012>

A kutatás időhossza 1918-tól a század végéig terjedően, de főként a két háború közötti időszakra fókuszálva (a hontalanság emlékezete) és a negyvenes-hetvenes évekre beállított közelítéssel az igazgatási racionalitás szempontjait keresi vissza, de Dornkappel és Püspöki forrásközelsége okán ezt befelé, a családi-közösségi miliókba szűkíti – melyek azonban szükségképpen egyre le- és áthangolóbbak. A dornkappeli önszerveződési rutin és a túlélési stratégiák lakóhelyi etnicitásként formálódása (iskola, kocsmá, sportprogramok, identitásörzés tudatossága) kézenfekvően elhalványul az etnikai térszerkezet változásával, s a közigazgatási megoldások Pozsonyt fejlesztő hatásai (a máshonnan is ismeretes módon) bomlasztóan hatnak vissza a maradék identitásra.

Kocsis Aranka kötete nem bűnügyi történet, nem a szlovák nacionalizmus árulkodó bűnlajstroma vagy a nemzetállami makropolitikák kisközösségekre visszaható jegyzéke akar lenni. Elbeszélt történelem is, adatsorokra épülő társadalomkép is, a változás historikumának csallóközi körképéhez lokális adalékokkal szolgáló változástérkép is. Helye van, helye lehet könyvespolcainkon, könyvtárainkban, tematikus tanulmányaikban. Jelesül épp a megjelenési időtől is erősen függetlenül. Bízom abban, hogy a tíz év múltán közölt reflexió sem az utolsó, csupán az egyik az Olvasókhöz, s köztük a szakmai érdeklődőkhöz eljutó hírelések között. Így pedig talán annak útja is megnyílhat, hogy ami fontos és nem kellőképpen ismert, az válhasson értékke akkor is, ha újdonsága nem a kiadás évében, hanem ismeretbővítő szemléletében, mindmáig érzékeny témaválasztásában és feltáró szemléletmódja határokon túli érvényességében rejlik.

Különbségtételek mentén

Kovai Cecília: *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság.*

Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2017. 257 oldal

Kissé délebbre húzódva, de szintúgy a határmenti (avagy marginalizált) léthelyzet, az etnicitás, az identitásformálódás, a városhatárok és etnopolitikai státuszok közötti asszimilációs folyamatok, sőt, elsődlegesen a magyar faluközösségek közt a saját entitás megtartása, védelme, átalakulása lett témája Kovai Cecília *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*² című kötetének. Kovai könyvének (maga megnevezte) témája (22–23.) a cigány–magyar különbségtétel és a rokonság diskurzusainak eltérő kontextusairól szóló értelmezések rendszerbe állítása, továbbá a kolonizáció elnyomó mechanizmusait megjelenítő tapasztalati élménymasszát, a „modern–premodern” ellentétpáron keresztül értelmezett sajátosságokat, ezeken

² A kötet elérhetősége: <http://real.mtak.hu/73635/>

túl pedig a rokonsági kötődések működését leíró tudástartomány újféle diskurzusba emelésének lehetőségét megjelenítő aspektusának használata. Lényegileg kiemeli és portrék, személyes jelenlét hitelével igazolja is felső-magyarországi kutatási terepe sajátosságait annyiban, hogy azt kötete összegző áttekintésében ekként jellemezze: „Bemutattam a cigány–magyar különbségtétel működését egy adott térben és időben, miközben szélesebb társadalmi kontextusra vonatkoztattam, valamint az időbeli változások irányát is igyekeztem felvázolni. A cigány–magyar különbségtétel alapvetően elnyomó, hierarchikus viszony, amelyben a ’magyar’ bír hegemon jelentésekkel és domináns társadalmi pozícióval, amelyet elsősorban gazdasági erőfölényének és a többségi lét jelöletlenségének köszönhet. Az általam vizsgált közegekben etnikai és osztálypozíció egymással összefonódva működik, méghozzá úgy, hogy a kvázi középosztálybeli helyzethez ’magyarság’ társul, a munkaerőpiacról részben kiszorult ’feleslegessé váló’ népességhez pedig a cigány pozíció.³ Az előbbi, középosztálybeli helyzet etnicizáltsága jelöletlen, vagyis a magyar nem etnikumként, hanem univerzalizált normaként jelenik meg, ezzel szemben a cigány pozíció jelölt, azaz az osztályhelyzet az etnicitás velejárójaként értelmeződik. A fentiekben beállt változásokat is nyomon követtem, hiszen éppen a hegemon ’magyar’ pozíció megkérdőjelezése vezet a cigány–magyar különbségtétel napjainkban történő elmozdulásaihoz és ’etnikai konfliktusaihoz’.” (237.)

Távolságtartó olvasatban tehát a kulturális antropológus kutató (egyetemi hallgató korától immár a doktori értekezésig ívelő életpályán) kitartó érdeklődése fedezhető fel „Gömbalja” település roma közösségének, társadalmi és gazdasági környezetének, a magyarországi cigányság (s ezen belül is Borsod-vidéki romungrok) települési hogylétének problematikái iránt. Ez az együttérző részvétel és a számos időpontban résztvevő megfigyelés eszközével kimunkált kapcsolatteremtés részben már megjelent korábbi tanulmányaiban, részben a kötet egészében is tükröződik, a megismerő folyamatban a kutatói szerep változása (26–45.) és a családi miliő átalakulása is mindinkább szerepet kap „a megnevezés problémájától” (14.) „a lokalitás ambivalenciáin” át (18–22.) a „cigány–magyar különbségtétel és a rokonság” (22–24.) változó aktualitásaiig. Kovai úgy látja, a különbség: „az adott társadalmi viszonyok között igencsak nehézkes, ugyanis a cigányság kötelező, ugyanakkor azonosulhatatlan társadalmi pozícióvá válik, egyrészt előnytelen társadalmi helyzete, másrészt a cigánysághoz társuló bántó jelentések révén. Többek között arra is törekedtem, hogy megismerjük a cigány–magyar különbségtétel sajátosságait és jellemzőit közép-kelet-európai kontextusban. A sajátosságok fontos része az etnikai különbségtétel rurális környezethez történő kötődése. A magyar falu mint integráns társadalmi szintér működése kiemelt szerepet kap az etnikai viszonyokban, ahogyan e szintér integrálásának erodálódása szintén jelentős szerepet

³ Feischmidt Margit – Szombati Kristóf: Understanding the rise of the far right from a local perspective: Structural and cultural conditions of ethno-traditionalist inclusion and racial exclusion in rural Hungary Identities, *Global Studies in Culture and Power*, 2017/3. 313–331.

játszik a cigány–magyar különbségtétel változásaiban.⁴ A magyarországi cigány – nem cigány különbségtétel fő jellemzői tehát az etnikai és osztályhelyzet sajátos összefonódása, az ’asszimilációs rezsim’ működése, a ’magyar’ társadalmi jelentésének fontossága, valamint a fentiekkel összefüggésben a rokonság mint szerveződési forma ereje” (238.).

Szakirodalmi téren Kovai igen széles bázist mozgat vagy hoz átértelmezési kontextusba, a helyi sajátosságoktól a nemzetközi gazdasági trendek, a rendszer-változás, a szociál- és oktatáspolitikai, az antropológiai kutatások családra fókuszáló jelenségei, a rokonság témakörének nemzetközi és hazai szakirodalmának bevonásával/válogatásával. „A klasszikus antropológiai értelemben tehát a rokonság témájának középpontba állítása a ’cigány’ alapvető ’másságát’ előfeltételezné, a ’modern–premodern’ ellentétpáron keresztül. /.../ A másik kutatási terület, amely számunkra lényegesebb, a kapitalista világ gazdaságba betagozódott társadalmak marginalizált csoportjainak vizsgálata. Számos kutatás mutatta ki a sérülékeny strukturális pozíció, a marginalitás és a rokonsági kötődések felértékelődésének összefüggéseit. Tehát ez az összefüggés nyilvánvalóan nem az általunk vizsgált cigány közegek specialitása. Több, különböző kontextusban készült kutatás számol be arról, hogy marginalitásból és szűkös erőforrások közt élő közösségekben a rokonsági hálózatok szerepe megnő a fennmaradásért folytatott küzdelemben. Hasonlóképpen erősödik a rokoni, családi szerepekkel történő azonosulás jelentősége is /.../ Ugyanakkor a kiterjedt család, a rokonsági kötődések jelentősége még marginalizált közösségek esetében sem állandó. Függhet a marginalitás jellegétől: vidéki vagy városi, etnikai/faji stigmatizációval jár vagy nem, valamint az adott gazdasági ciklus adta lehetőségektől /.../ egy válságidőszakban (például 2008 után) a kvázi stabil rokoni köteleket felváltják az úgynevezett egyszer használatos kapcsolatok a túlélésért folytatott harcban. Amikor a megszorítás politikája uralkodik, a növekvő munkanélküliség, a stagnáló bérek és a megemelkedett lakbér rendkívül bizonytalanná teszik a városi szegénynegyedekben élők helyzetét, a viszonylag stabil rokoni kötődések szerepét átveszik az ad hoc, egy bizonyos szituációban jelentős kapcsolatok” (23–24.)

A cigány–magyar különbségtétel hierarchikus működésének bemutatásához hasonló tapasztalatokat feldolgozó diskurzusokat használ (mint példaképpen a kolonizáció elnyomó mechanizmusait taglaló irodalmakat, valamint a borszín társadalmi jelentéseivel foglalkozó írásokat), ugyanakkor a cigány–nem cigány különbségtételről eltérő kontextusokban felhalmozódó tapasztalatokat is beépíti saját értelmezésébe, „a kutatott közegekben uralkodó egyenlőtlen viszonyok sajátosságaira koncentrálva”, amelyeket „egy alapvetően asszimilációra kényszerítő társadalmi viszonyrendszerben” tár föl, „ahol az asszimilációs nyomás gazdasági alapja, a formális bér munka jelentősége visszaszorult”, az ellentmondások sajátos

⁴ Uo.

stratégiákat követelnek és engednek meg „a cigány pozícióban élők” számára, „elsősorban a rokonság kötődések felértékelődésén vagy éppen eljelentéktelenedésén keresztül”. A cél itt, s az ennek alárendelt szakirodalmi forráskezelés is eléggé specifikus ugyanakkor, hisz (miként maga is leírja): „A rokonság témájának középpontba emelése azonban számos kockázatot is rejt. A rokonság a klaszszikus szociálantropológia egyik legtipikusabb témája. Az állam nélküli társadalmak szervezőerejeként lett kiemelt terület, amely a ’nem nyugati’ társadalmak sajátjának számított. Így a rokonság mint társadalmi szervezőerő a nem nyugati, a ’premodern’, a ’törzsi’ társadalmakhoz társult: a kulturális értelemben fölfogott ’másik’-hoz kötődött /.../ ’nekik’ rokonságuk van, ’nekünk’ családjunk. Vagyis tartotta magát az a nézet, miszerint a nyugati társadalmakban a rokonság mint társadalmi szervezőerő nem bír különösebb jelentőséggel. Ezzel átkerült a privát szférába, amely már a pszichológia hatásköre...” (23.). Ez azonban nemcsak „háritásnak” tetszik ahhoz képest, hogy a rokonság mint tárgykör nemcsak a pszichológia vagy a szociológia számára jelent ma még/már feladatot, hanem azért is, mert a rokonság-témakör nemcsak ellentétpárok vagy dichotómiák mentén írható le (lásd ehhez Deáky Zita ismertetőjét, *ETHNOGRAPHIA*, 2020 (131)1:197–198.), hanem a „privát–nyilvános, biológiai–társadalmi, törzsi–modern” fogalomkörök dekonstrukciója mellett a távolságtartó társadalomképek devalválódása is messze bevezet a „saját és a Másik” antropológiai elméleti vitáiba, az idegenségtapasztalat bugyraiba, a rejtekező identitáskonstrukciók kifejeződésébe vagy értékvesztési folyamatába is. Kovai itt (a kötet sok más részéhez képest, vagy az értekezésértékű munka szükségképpen „elnagyoló” és általánosító tónusa okán) mintegy elveszíti vagy időlegesen mellőzi saját narratíváját is, melyben éppen „az ebben a rendszerben betöltött pozíció, másrészt a kapitalista világgazdaság felívelő vagy éppen válságszakasza az, amely a családmintázatok formáit meghatározza, nem pedig a modernizáció foka”, s mint ilyen már nemcsak a modern–premodern ellentétpár rokonság- és családmintázat-kutatásokban fenntarthatatlan állapotáról vall, hanem a rokonságtéma antropológiai értékvesztését is felreértelmezi. „A rokonság és a család két egymástól szigorúan nem elválasztható kutatási területen keresztül vált újra releváns problematikává” (vö. 23. sk.). Ha vált is ekképpen, mégsem úgy, ahogyan itt leegyszerűsíti, s bizonyos korszak bizonyos kutatás spektrumára építi érvelését, melyet közben azonban már régen átírt maga a családfogalom multipolaritása, a családszerkezetek elemi változásmódja, a család (még európai vagy amerikai) fogalmának gazdagodása az ázsiai vagy afrikai családfogalmak szükségképpen beáramlásával bővülve. Talán ezt a sokpólusú érvelésmódot és hivatkozástartományt tükrözi az is, mikor a kötet egy részében a személyes hang, a megismerésmód egyes szám első személyű interpretációja mellett a kutatómód többes számát használja – olykor indokolatlan vegyítésben is.

Kovai munkája ugyanakkor egy kétségtelenül „hiánypótló”, hovatovább (akár Michael Stewart nyomdokain, vagy a hazai cigánykutatások egy új irányzatában)

alapozó mű is. Ahogyan a változások hét éve alatt (125–183.) a cigány identifikáció esetpéldáit fölvonultatja négy alaposabb portré által (III. fejezet), vagy miként a „nemiség” fogalma alá vonja be a munkaerőpiac és gyermekvállalás, a „gyermek mint beteljesülés” kérdését a nemekről szóló cigány diskurzus részeként és „határkijelölő” funkciót hordozó fogalomkörként (IV. fejezet), az valóban érdemi módon tükrözi „a szív és a struktúra”, a vegyes házasság, az otthon-fogalmak, a lokalitás kiüresedése, a kisebbségi jogok és több más egzisztenciális alapfeltétel nagyrendszerét, melybe ezen az úton mintegy személyesen és személyiségek teljes értékű fölbecsülésével kalauzol minket, sőt a szociológiai eszmeiségű struktúra-vizsgálatokhoz is alapos adalékokkal, szemléleti gazdagítással, a résztvevő megfigyelés pozíciójával élő kutató elemzési lehetőségeivel, és gazdagabb kontextus-háló felmutatásával. Egyedi, becses, s főleg jelentős kutatói perspektívát is jelző munka ez, melynek a kortárs kisebbség-, etnicitás-, identitás-, romológiadiskurzusok és az idegenségtematikák jövője szempontjából komoly tudásvonzatai vannak.

Telepített örökség, összehasonlító áttekintések

Departure and Arrival. Migratory Processes and Local Responses from Ethnographic and Anthropological Perspective. Szerk. Bata Timea – Jakab Albert Zsolt, L'Harmattan Kiadó – Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum, Budapest Cluj–Napoca: 2019. 246 oldal, Kriza Books No. 46.

A megszorítások politikája, a gazdasági és demográfiai, politikai és rokonsági hálók meg-megszakadása lett kiterjesztett témaköre Bata Timea és Jakab Albert Zsolt kötetének is, mely *Departure and Arrival. Migratory Processes and Local Responses from Ethnographic and Anthropological Perspective* címen jelent meg szerkesztésükben.⁵ A négy nagyobb fejezetre tagolt tanulmányválogatás a legkülönbözőbb marginalitások és rokonsági kötődésváltozások tematikus tanulmányait rendezi el (minden írás végén magyar-román-angol kivonattal) a nemzetek, identitások és kultúrák közötti felértékelődések összefüggései szerint. Lényegre csúszasztva, a mozgásba lendülő, az érkező, a történeti példákban szintúgy megjelenő, az egykori és mai migrációk identitásokra visszaható sajátosságait járja körül, legvégén az örökségesítés kérdésével a muzealizálás kortárs feladatkörét is érintő mentéskísérletek fejezetében. A szerkesztők bevezetője idejében jelzi a kötet tartalmára érvényes szempontot, a migrációk földrajzának milliók számára sorsdöntő helyzetté válása és a kibocsátó, befogadó, átmeneti tartózkodást legitimáló stációk

⁵ Futó betekintésre lásd: <http://kjnt.ro/szovegtar/kotet/>
KKonyvek_46_2019_BataT-JakabAZs_eds_Departure

másfél évszázadra mindenképpen érvényes változatainak tapasztalatát, egyben azt is: a lokális csoportok élethelyzetében a csupáncsak demográfiai és népmozgási olvasat ma már ki kell egészüljön etnográfiai és antropológiai, kultúrakutatási aspektusokkal is az interdiszciplináris megközelítés érvényre juttatása érdekében.

E konferencia-előadások anyaga a kutatók elemezte történeti példákkal (Csibi Krisztina, Pekka Leimu, Nagy Ákos, Art Leete, Vass Erika, Nagy Ákos dolgozataiban) az „otthon” fogalmának ideáltipikus változatai mellé az időleges és az állandó, a szükséglet és a gazdasági kényszer, a kulturális és a mentális igények nagy térségekre is jellemző sajátosságait vonultatja fel (amerikai, magyar és román, szibériai, bukovinai, bánáti és finn viszonylatok között), ezek tipizálhatóságával és érvényesülésmódjaival mintegy példatárrá is avatva (Balogh Balázs, Dimény Attila, Földessy Edina, Art Leete, Helena Routsala, Szabó Á. Töhötöm, Vajda András tanulmányaiban), kezdve a „hordozható örökségek” identitásépítő hatásaitól a szokásnéprajz és lokális megjelenésmódok egészen modern (például biológiai, home-office munkavállalási, migráns-foglalkoztatási, turisztikai stb.) változatokig (lásd Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel, Szabó Lilla írásait). A kötet mind a kortárs néprajzi, mind a közösségkutatási, identitáselmzési, turisztikai, roma-kutatási, demográfiai, szociológiai és kulturális antropológiai megközelítések felé tett jelentős lépésnek mondható, minthogy a szociabilitás olyan momentumait érinti, melyeket a legkritikább esetben szokás a népmozgási kérdésfeltevések társadalmi válaszainak sokféleségében megfogalmazni. A ki-, el- és bevándorlás mellett a nemzeti kisebbségek, a kulturális fesztiválok, az alkoholfogyasztás, a társadalmi tőke, a kommunikációk, a tárgykultúra, az integráció, kitelepítés, kollektivizálás, digitális műveltség, technológiai és turisztikai tünemények hosszú sora válik itt tárgyszóvá és megértésre érdemes folyamatok időleges leképezésének tartalmává.

Újrakérdezett identitás

Kovács András – Barna Ildikó: *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Szombat, MaZsiKE: Budapest: 2018. 226 oldal

Mintegy időbeli előkép is lehetne ehhez a sokágú áttekintéshez a tematika terén jóval fókuszáltabb kötet, mely Kovács András és Barna Ildikó elemzését tartalmazza *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei* címen.⁶ Egy közel két évtizeddel korábbi kérdőíves szociológiai kutatás a kré-gebbi statisztikai adatgyűjtések után az első átfogó feltérképező munka lett, mely előzőleg „megközelítőleg pontos demográfiai és társadalmi-gazdasági képet adott

⁶ Online: <https://archive.jpr.org.uk/object-508>

a magyarországi zsidókról, a zsidósághoz és a zsidó intézményekhez való viszonyukról”, ám időközben mint adatbázis lassanként elavult, „egy új zsidó generáció lépett a színre, és nagymértékben megváltozott a magyarországi és nemzetközi környezet is. Ezért magyarországi és nemzetközi zsidó szervezetek elhatározták, hogy konzorciumot hoznak létre a tizennyolc évvel korábbi kutatás megismétlésének támogatására”, s ennek eredményeit adja közre a szerkesztő-szerző-páros ebben a kötetben.

Lévén szó táblázatokkal vaskosan bővített elemzésről, bizonyos lehet az olvasó abban, hogy a kutatás céljait taglaló első fejezet, melyben a mintavétel és a reprezentativitás szempontjai is szerepelnek, valójában csak előjelzi a vizsgálat fókuszpontjait (ezen belül a tematikussá formált tizenkét fejezet tárgyköri karakterét és fejezetenkénti összefoglalókban az olvasati tanulságait is), egyben a kutatás egészének többes célját is körvonalazza. Ebből kiviláglik, hogy mindebből „először is képet alkothatunk a magyarországi zsidóság demográfiai jellegzetességeiről, gazdasági helyzetéről, társadalmi státusáról, térbeli és társadalmi mobilitásáról. Ennek érdekében a felmérés négy generációról – a megkérdezettek nagyszüleitől gyermekeiig – gyűjtötte össze a legfontosabb adatokat”. Az adatbázis azonban mindössze pontosító eszköz, így másik fontos célként nevezhető meg „a mai zsidó identitás vizsgálata, a különféle identitásokkal rendelkező zsidó csoportok azonosítása, jellemzése volt. Ennek érdekében vizsgáltuk a zsidó hagyományhoz való viszonyt a korábbi és a mai generációkban; a vallási és szekuláris zsidó identitás különféle változatainak elfogadását, illetve elutasítását; valamint a megkérdezettek véleményét az asszimiláció, integráció, illetve disszimiláció alternatíváiról”, a vállalt zsidó önazonosságot állami szervezetek által végzett adatgyűjtés során (például népszámláláskor), vagy a felekezeteknek és civil szervezeteknek címezhető adó felajánlásakor, illetve akkor, amikor ez a vállalat a nyilvánosságra kerülő statisztikai adatokat is befolyásolja. Erre kapcsolt egy külön kérdéscsoportot, mely „a megkérdezettek Izraelhez való viszonyáról és a holokauszt emlékezetével kapcsolatos véleményeiről” szól, s e közben láthatóvá vált, „miként látják a zsidóság helyzetét a mai Magyarországon, mit gondolnak a nem zsidókhoz való viszonyról, az antiszemitizmusról és a magyar politika különböző aspektusairól”. Még erre is épül egy harmadik célcsoport, valamely „stratégiai koncepciók kidolgozására is alkalmas adatbázis létrehozása”, mely „lehetővé teszi a zsidó felekezetek, szervezetek és aktivisták számára, hogy pontosan lássák: milyen kép él róluk a zsidóság különböző csoportjaiban; mennyire ismertek abban a közegben, amelyet képviselni szándékoznak; hogyan ítélik meg tevékenységüket a megkérdezettek; és végül melyek azok a tényezők, amelyek a zsidó szervezeti életben való részvételre ösztönzik, vagy éppen visszatartják attól a kérdezetteket”, de egyben „a szociális támogatásra leginkább rászoruló zsidó csoportok” is képbe kerülnek, mindemellett az is, „milyen támogatásokra tartanak igényt a megkérdezettek. Az adatbázis alkalmas a formális és informális oktatás stratégiáinak megalapozására, mivel megmutatja, hogy mekkora a kereslet a zsidó iskolarendszer különféle intézményei

íránt, és milyen igényeket táplálnak ezekkel szemben a megkérdezettek”, mennyire „képesek és készek a megkérdezett minta tagjai zsidó célokra adományozni, illetve hogy mik az adományozási készség ösztönzői és gátjai”. Így a helyzetkép egyúttal a perspektívák felmérése, szükségletek és források körképe is, mely visszahat a demográfiai, identifikációs, vallásgyakorlati, asszimilációs, hagyománykövetési, világnézeti, „politikai” preferenciákat behatároló vagy magát az identitás kérdését is pontosító témakörök szempontjaira (7.). Az adatelemzésben és a résztemák feldolgozásában további kutatók is részt vettek (Barna Ildikó mellett Hann Endre, Koloh Gábor, Kovarek Dániel, Pál Borbála, Pásztor Tibor, Róna Dániel, Surányi Ráchel és Szőnyi Eszter), akik a nagyságrendben tizenegy ezer fős mintában a hólabda mintavételen alapuló feltárás (nem, életkor, lakóhely szerinti megoszlás, zsidó intézményrendszerhez kötődés foka szerinti mintavételi mutatók) egykori szempontjaihoz hozzávették a zsidó szervezeti életben valamiképpen részt vevő, „erősebb vagy gyengébb szálakkal” különféle zsidó intézményekhez kapcsolódó kört is („úgynevezett nem kötődő vagy egyenesen rejtőzködő” csoport, mely valamiféle „zsidó listára” kerüléstől családtörténeti és személyes okokból tartózkodni óhajtott). „Mindazonáltal a felmérés reprezentativitását illetően azt kell mondanunk, hogy az egész vizsgálandó népességet jellemző statisztikai alapadatok és a véletlen mintavétel feltételeinek hiánya, valamint a hólabdás mintavételből adódó mintatorzulás miatt a válaszadók csoportja nem tekinthető a mai magyar zsidóság statisztikailag reprezentatív mintájának.” (11.)

A kötet összefoglaló fejezetei (nem különkül a záró blokk angol nyelvű alapos kivonata, 207–226.) roppant izgalmas konklúziókhoz kalauzolnak, akár az identitás, az antiszemitizmus, „a zsidók mint társadalmi csoport” vagy a holokauszt emlékezetének témaköreiről, a zsidó szervezetek ismertsége vagy a sajtótermékek használata kérdéseiről szólva. („A válaszolók több mint 60 százaléka semmilyen nyomtatott zsidó újságot nem olvas, 22 százalékuk alkalmilag, 18 százalékuk viszont rendszeresen olvas legalább egy zsidó lapot”), a zsidó rendezvényekre járás adatairól, a fesztiválok és zsinagógai koncertek népszerűségéről (korosztályi eltérésekkel), vagy az Izraelhez fűződő viszony adatairól. Ebben is talán külön hangsúlyt kap az izraeli politikát már kritikusabban szemlélő, a kitelepedést fontolgató, de még nem eldöntő, kötődését azonban kinyilvánító, különösen a fiatalabb korosztályra jellemző entitás számszerű gyakorisága (132–141.), továbbá a tradíciójukat őrzők és a tradíciójukat feladók értékrendformáló identitáskereséseiről, önreprezentációjuk hétköznapi és intézményes értékeléséről szóló mutatók látványos eredményei (142–155.). Barna Ildikó és Kovács András (kollégáikkal együtt) egy korszakos áttekintést kínálnak, melynek látszólag elnagyoló címe valójában „egy szociológiai kutatás” ismételt és pontosított összképét tartalmazza két évtizednyi változás-jelzés szándékával akkor is, ha a szerkesztői mérleg még további rész-kérdések és elemzési dimenziók felé látja nyithatónak az elvégzett munkát (7–11.).

Negyedszázad a huszadikban

Magyarok Romániában. Tanulmányok az erdélyi magyarságról.

Szerk. Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Éger György, Kolozsvár:

Kriterion – EME, 2020. 354 oldal

Elemző szempontok jogosultsága, például fél- vagy negyed évszázados áttekintésben, ma már nem a történeti időzónák újrafelosztásának kísérlete, hanem adatok rendezési és mérlegelési határát jelző fogalom is. Különösen akkor, ha a 20. század mérlegének elkészítéséhez a változás/váltás/átalakítás/újrakezdés ideje ez. A *Magyarok Romániában (1990–2015)* kötet, mely *Tanulmányok az erdélyi magyarságról* (szerkesztették: Bárdi Nándor, Éger György, Filep Tamás Gusztáv) alcímmel jelent meg a Kriterion kiadásában,⁷ olyan kismonográfiásorozat tervébe illeszkedett, melyben nyitó kötetként „az utóbbi 25 év romániai magyarságra vonatkozó történeti-társadalmi-politikai kutatásainak szintézisére törekedett. A kisebbségi közösséget, mint társadalmi önszerveződést tárgyalják, szélesebb történeti keretben, illetve Románia és Erdély társadalmi viszonyaiban értelmezzük. A címben ígérthez képest többet adunk az 1918-ig visszanyúló történeti áttekintéssel, amely az 1989 utáni kisebbségtörténeti kutatásokat próbálta összegezni. Ugyanakkor a romániai magyar intézményességnek hiányoznak olyan mezői (például egyesületek, közművelődés, tudományosság), ahol a szerkesztők nem találtak átfogó kutatásokat vagy szerzőket. Jelen kötetünk szerzői a téma romániai és magyarországi szakértői, nagyrészt a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet és a TK Kisebbségkutató Intézetének munkatársai” – szól az Előszóból a szerkesztők megfogalmazása. A második kiadás azonban pontosítja a szerkesztési és témakörvonalazási szempontokat: „A kiegészített kötet azzal segíti a továbblépést, hogy összegzi az addigi kutatási eredményeket, illetve helyzetképet ad. Ez utóbbi tudományos szakszerűsége pedig segítheti a hiteles társadalmi önkép kialakítását. Jelen kiadásban jelentősen lerövidítettük a történeti felvezetőt, tényleg csak támpontokat adtunk, elbeszélés nélkül. Ugyanakkor bővítettük a kötetet egy – a már említett angol kötetben megjelent írásból készült –, a gazdaság és etnicitás erdélyi viszonyait taglaló tanulmánnyal, és a kötet végén néhány társadalomtörténeti-statisztikai adatsort is közlünk Erdély 20. századi nemzetiségi viszonyainak változásáról. Sajnos a tervezett harmadik kiadás

⁷ A második, bővített kiadás a Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó együttműködésében megjelent kötet alapján. Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020., 354 oldal. A 2017-es kiadás megtalálható elektronikusan is itt: <http://real.mtak.hu/74603/> ; a második kiadás elérhetősége: <http://real.mtak.hu/94190/> Erősebb elméleti keretkézzel Csata Zsombor a gazdaság etnikai szerveződésével foglalkozó tanulmánnyal kiegészítve jelent meg egy erre a kötetre épülő, de a „kolozsvári triász” (Kiss Tamás / Toró Tibor / Székely István Gergő) munkásságába szervesen beépülő angol nyelvű munka is: *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania*, Eds. Kiss Tamás – Székely István – Toró Tibor – Nándor Bárdi – Horváth István, London: Palgrave, 247. p.

kronológia közléséről terjedelmi okokból le kellett mondanunk. Reményeink szerint ezt a 150 oldalnyi anyagot külön publikálhatjuk.” (6.)

Izgalmasabb lenne a kötetről terjedelmesebb ismertetőt adni, mint szelektálva összefoglalni. (Önmagában a tartalomjegyzék pontosan fele annak, amennyi terjedelmet itt a könyv egészére szánhatok!). Minthogy a jelzett időszakra érvényesen a mű egésze valóban a teljesség ábráját mutatja, röviden: mindenről szól és részleteiben is, amivel nemcsak kimondhatóvá válik a „mindenről szól” tapasztalat, hanem szinte igazolható is. A terjedelmileg rövid bevezetők a kilenc fejezet élén ennél pontosabban behatárolják, miről, s teszik ezt 15–30 oldalon, de például nincs önálló fejezet a tudományterületek és akadémiai élet mikéntjéről. Van viszont bőséges és alapos tájoló *Románia magyarságpolitikája 1918 és 1989 között* (Bárdi Nándor) címen, fogalmi körülírással, politikatörténeti periodizációval, hetven év magyarságpolitikájának keretkezési szándékával (13–30.), van *demográfiai és társadalmi makrofolyamatok* (Kiss Tamás) részletrajza a változó etnikai rétegződési rendszerrel (31–80.), van *Nyelvismeret, nyelvi jogok és nyelvhasználat* (Horváth István) fejezet médiafogyasztással, nyelvhasználati minták részletrajzával és értelmezési következtetésekkel (81–123.), van *jogi helyzetkép* (Fábián Gyula) alkotmány és kétoldalú szerződések, identitáshoz való jog és az etnikai arányok megváltoztatásának tilalma, diszkrimináció és a hátrányos megkülönböztetés, nemzeti jelképekhez és ünnepekhez való jog, vallásgyakorlás joga, önkormányzati jogosítványok, külfölddel való akadálytalan kapcsolattartás joga, valamint anyanyelvhasználat az igazságszolgáltatásban részkérdéseivel (125–166.), van fejezet a *gazdaság sajátosságaival* (Csata Zsombor), a munkaerőpiaci, jövedelmi, társadalmi tőke-kérdésekkel és a jellegadó folyamatok áttekintésével (167–199.). Önálló fejezetet alkot az *erdélyi magyarok: kisebbség, politikai közösség vagy diaszpóra?* (Kiss Tamás, Toró Tibor, Székely István Gergő) kérdésköre a többség tekintetében elhelyezett kisebbségről, a magyar politikai mező sajátosságairól és az állampolgársági, nemzetpolitikai viszonyokról (201–263.), az *oktatásügyről* (Papp Z. Attila, Márton János) intézményesültség és kompetencia-fokok szerinti bontásban (265–295.), önálló fejezet az *Egyházak és vallási élet* (Kiss Dénes) ugyancsak intézmények, tevékenységek és társadalmi hatásterületek szerint (297–315.), majd a *Nyilvánosság és médiafogyasztás* (Magyar Tivadar) mutatóival a médiaszerkezet és médiafogyasztás aktuális meghatározóival (317–341.), végül *Társadalomtörténeti statisztikai diagramok Erdély 20. századi nemzetiségi viszonyainak változásairól* (Összeállította Pakot Levente) (343–351), s mindegyik fejezethez bőséges bibliográfia vagy forrásjegyzék is dukál.

A rendszerváltás utáni negyed évszázad romániai társadalmi és politikai folyamatok magyarságot érintő része itt olyan összegzésben áttekintett, hogy az tükrözi nemcsak a kutatási trendeket és az állapotrajzot, de egyben a fennebb hiányolt tudományos spektrumot is visszajelzi. A kötet hátoldali ismertetője „hiteles társadalmi önkép kialakításának” és eredményeinek rajzolatát ígéri, ami bőven teljesül is

azzal, hogy a magyarországi és az erdélyi kutatók intenzív együttműködését reprezentáló tárgykörök, témacsokrok áttekinthető és praktikus levezetésével nemcsak az énkép/önkép, hanem a 20. századi társadalmi folyamatok árnyalt „országjelentését” kapjuk az ezt elemző szándékkal feltáró kutatóktól, avagy (Bárdi Nándor kifejezésével) olyan „önkép-bázis” felrajzolását is, mely a szlovákiai magyarságról már megszületett, s melynek részkérdéseiről „bizonyos kérdésekben komoly monográfiák és szakirodalmi összefoglalók” is megjelentek már, „nem beszélve a *Romániai Magyar Évkönyv* 2000 és 2011 között megjelent nyolc kötetéről, illetve a *Magyar Kisebbség* (1996–) és az *Erdélyi Társadalom* (2003–) tematikus blokkjairól” (5-6.). Mindezeket és a 2010 után elindult változásokat is értelmező referenciakötetként taglalják munkáikat, kiegészítve és egészében áttekintve a rendszerváltás utáni negyed évszázad erdélyi magyarságot érintő társadalmi és politikai folyamatait, összegezve az addigi kutatási eredményeket, illetve helyzetképeket. Az első kiadáshoz képest bővült a kötet a gazdaság és etnicitás erdélyi viszonyait taglaló szemponttal és a kötet végi társadalomtörténeti-statisztikai adatsorokkal, melyek „Erdély 20. századi nemzetiségi viszonyainak változásáról a társadalomtudományok nemzetközi fogalmi rendszerében és értelmezési modellekkel keretezve” mutatják be a romániai magyarok etnopolitikai és társadalmi viszonyait. Egészében egy valóban ki- és széttekintő, bizton állíthatóan monografikus munka ez, melynek funkciója és helye is a nagy, rendszerező áttekintések között nyer rangot. Kisebbségtudományon belül ez többletérdek is, a kutatók együttműködésének, partnerségének bizonyossága ugyancsak az.

Közösségi értékgyakorlat

Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében. Szerk. Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz D. József, Pozsony: Kalligram, 2015. 337 oldal

Miből lett kutatáshagyomány és miért maradt spirituális élmény a kisebbségi kérdés kezelése? Hogyan épült fel a nem csupán szociografikus, szociológiai vagy történeti kisebbségkép, a jogi diskurzusba ágyazódó vagy revanspolitikától mentes közösségtudatvizsgálat az erdélyi magyar közírásban az 1920-as, 1930-as években szolgálatként, hivatásként megjelenő közösségi elköteleződésben, melyből az a „hagyomány” lett a hetvenes évekre, mely előzményként idézhette meg a magyar kisebbségi közösségek működésének megértéséhez szükséges, ma már elkerülhetetlen kritikái rálátást? Ezt a cirkalmas kérdést tették föl 2011 májusában egy kolozsvári műhelybeszélgetésben azok a kutatók, akik az ott megtartott Hungarológiai Kongresszus történeti szekciójában 14 előadást vitattak meg e témakörben, hogy abból könyvet formáljanak és további publikációk, viták, értelmezések irányába

fordítsák a tisztázás szándékát. A népszolgálat mint gyűjtőfogalom Gáll Ernőtől származó megfogalmazása „mind a gazdasági, mind a kulturális felemelkedést elősegítő, a jobbító tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig – a már említett hivatástudaton és elkötelezettségtudaton kívül – hűség és felelősség jellemzi, aki a népet szolgálja, elsősorban a dolgozók érdekeit képviseli...”, még ha ennek súlyos árát az fizeti meg, „aki életének értelmét a társadalmi-nemzeti haladás előmozdításában találta meg...”, s nem menekülhetett tőle azután, „az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szavatolja”, így a kockázat mellett az áldozat megtérülő vállalás maradt.

A kötet szerkesztői (Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz D. József⁸) *A közösségi elkötelezettség kutatásáról* címmel foglalták össze értelmezési szempontjaik alakulását, s egészében *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében* címen kötetben jelentették meg kreatív vitákban érlelt tanulmányaikat. A bevezető körvonalak már jelzik, hogy „a romániai magyar elit emlékezetpolitikájában az 1937-es Vásárhelyi Találkozót a mindenkori belső, közösségen belüli konszenzus példaként emlegetik, záróhatározatát pedig a romániai magyar nemzeti mozgalom egyfajta stratégiai alapidokumentumának tekintjük. Itt a közösségi céloknak alárendelt hivatáson túl határozott értékorientáció is megjelent” (8.), melyet már előkészített „Mikó Imrének, a generációs csoport meghatározó alakjának, az erdélyi magyar politika 1936–1944 közti és 1971–1978 közti háttérben maradó formálójának jövőképelvárása”, a „beállunk közkatónának a magyar jövő: munkások és parasztok sorába s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát” (uo.).

A kötet éppen azt illusztrálja a tizenegy tanulmány anyagával, hogy „a népszolgálatot megfogalmazók számára a két világháború között a kisebbségi kérdés kezelése sem elsősorban mint jogi (’emberjogi’), hanem mint spirituális kérdés vetődik fel: a nemzetiségi kérdés menedzselésének az elsődleges feltétele nem a külső jogi keretek kialakítása, hanem a saját lelki transzformáció. A revízió például elsősorban a ’magunk revíziója’ kell, hogy legyen. Ebben a cselekvési modellben az elitnek társadalmi kötelezettségei vannak. Az ’egyéni’ megnyilatkozások csak akkor jogosultak, ha egy valamilyen tágabb, a közösség számára hasznos eszmerendszerhez igazodnak. (Szekularizálva ezért is lehetett a ’társadalmi kötelezettséget’ a totalitárius rendszerlegitimációra felhasználni.) Eszerint az ’egyéni’, ’eredeti’, de a közösség számára haszontalannak vagy károsnak minősített vélemények értelmetlenek és értéktelenek...” (9.). Viszont az 1945 utáni erdélyi magyar

⁸ Utóbbi tavalyi halála különösen fontossá teszi, hogy emlékével és e kutatási témakörrel vállalt aktivitásával a fogalomkutatás spiritus rectorai közé soroljuk, az emléket megőrkítő filmet még tájékozódásra is javasoljuk: <https://eloszekelyfold.ro/2021/06/10/d-lorincz-jozsef-emlekkonferencia/>

közéletben a „pragmatikus” ideológia, mely a szocializmus-kommunizmus eszményének keretébe illesztette a népszolgálatot mint jelszót és modellt, sikerrel fosztotta meg ezt „legfontosabb elemétől, a spiritualitástól”. A kutatók/szerzők hipotézise arra épült, hogy ezt a morális és közösségi vállalást „a nemzeti kultúra mint egyfajta szekularizált teológia” értelmében megjelenő értéktartalmat érdemes vizsgálni: „A társadalmi elkötelezettség pedig ennek a nemzetkisebbségi kultúrának a védelmében, építésében valósulhat meg. Mindezt pedig egy szocialista, nemzeti kommunista ideológiai szerkezetben lehetett képviselni, és ezáltal folyamatosan tematizálni a saját közösség érdekeit. Mivel kutatásunk középpontjában általában az elitek közösségi elkötelezettsége állt, fontosnak gondoltuk túllépni az erdélyi példán, ezért a három, a harmincas-negyvenes évek erdélyi népszolgálatának fogalomtartalmát tisztázó írás (Bárdi, Egry, Oláh) után a magyarországi népi írók, a felföldi keresztényszociális ifjúsági mozgalom és a harmincas évek jugoszláviai magyar társadalomépítő törekvéseit is elemzi egy-egy tanulmány (Papp, Filep, Bárdi). Ezt követően a harmadik blokkban ’fent’ és ’lent’ két romániai magyar életpályát vizsgálunk meg, de köztük az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli vonatkozó vitájáról is áttekintést kapunk egy harmadik tanulmány/sor/ból (Bottoni, Miklós, Gagy). A kötetet záró blokk két tanulmánya szélesebb politikai antropológiai értelmezési kereteket keres a közösségi elkötelezettség értelmezéséhez (Horváth, Lőrincz). Úgy gondoljuk, hogy a könyvünk nagyban hozzájárul az erdélyi keresztényszociális gondolkör és a saját társadalom számára akkor és ott megfogalmazott közösségi eszmék tisztázásához. Kifejezetten az 1944 utáni fejleményekkel a kötetben négy tanulmány foglalkozik. Ezek azonban a kérdés sokszálúsága miatt eleve nem képesek lefedni a fogalom átalakulását. Így a kérdéseinket újrafogalmazva további kutatásokra van szükség” (9–10.).

Ez utóbbi hangsúlyt maguk a szerzők is nem egyszer kiemelik írásaikban, de a hangsúlyok révén az egyes írások (olykor az eltérő korszakok révén, máskor a népszolgálatot megjelenítő szellemiség esetpéldái révén, például Bárdi Nándor, Oláh Sándor, Filep Tamás Gusztáv, Stefano Bottoni, Gagy József, Lőrincz D. József) eltérő változatokat is föltárnak. Fogalomtisztázó igénnyel tekinti át elméleti anyagát is Bárdi Nándor (*A népszolgálat genezise és tartalomváltozása*), Egry Gábor (*Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségsszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944*), Papp István (*A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében*), Miklós Ágnes Kata (*A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedéki vitái*), Horváth Ágnes (*A Népszolgálat, a Szolgálat és a Nép között*) és Lőrincz D. József (*A népszolgálat*), ugyanakkor a korszak- vagy térség-szemponút mérlegelés is sejtelmes-megértő asszociációkhoz vezet az olvasót Oláh Sándor (*A népszolgálat eszméje Erdély „felemelésében”, 1940–1944*), Filep Tamás Gusztáv (*Az „Új Élet” című folyóirat ideológiája a harmincas években*), Bárdi Nándor (*Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében*

(1935–1940), Gagy József (*Polgármester és naiv faragó*) vagy Bottoni Stefano (*Népszolgálat, mint politikai játszma. Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971*) tanulmányában. Az előszóként funkcionáló elmélettörténeti bevezetőben már hangsúlyt kapott, hogy akár az erdélyitől messze nem független magyar szociográfiai és publicisztikai közlések harmincas évek táji irányzata, s (részben magam tenném hozzá: ennek későbbi „Magyarország felfedezése”) mint vállalt cél sem maradt érzéketlen „az erdélyi magyar közírásban az 1920-as, 1930-as években szolgálatként, hivatasként megjelenő közösségi elköteleződést kulturális kódznak tekintett”, a „magyar kisebbségi közösségek működésének megértéséhez” vezető kérdések sora révén sem. A mikrolokális és érdekcsoport-relációkban is eligazodást segítő részkérdések bemutatása itt már pontosítja, hogy e népszolgálati tartalom „kódfejtéséhez” vezető különböző kérdések megfogalmazása a kutatási teória további újragenerálását indukálja: „Mit gondol a saját társadalmáról és hogyan konstruálja meg azt egy-egy magyar kisebbségi elitcsoport a 20. században? Milyen az a közösség-konstrukció, amelynek a vélt vagy valós érdekeit a kisebbségi elit – régióként és különböző időszakokban – képviseli? Ezek a társadalom-konstrukciók hogyan válnak a kisebbségi önszemlélet pilléréivé, miként fejtik ki szocializációs hatásukat?” (7.).

Nem áttekintő, s még csak nem is összegző megállapításként – továbbá talán „menekedve” attól a felelősségtől, hogy a tekintélyes szerzői-kutatói kör helyett törekedjek sommás megfogalmazásokra – talán kimondható itt a kutatói habitusok érzékeny közelítése olyan (alapjában véve történeti, fókuszálva kisebbségtörténeti, folyamatában társadalom- és nyilvánosságtörténeti) dimenziókhoz, melyekben jól cizellált arányban marad a helyi tudás (émikus) és a kultúrakutatás összefoglaló (étikus) szemléletmódja, a közelnézet és a nagyszerkezetben megjelenítés funkcionálitása, a nép- és tájtörténeti sajátosságok perszonális stratégiákban megmutatkozó jellege, továbbá szociológiai jelentéskörű és szociálpszichológiai tapasztalattal alátámasztott számos tartalma, valamint a kutatók elméleti háttérének összehangolására tehető kísérlet sikeressége is. A közösségi elköteleződés alakváltozatai így lesznek a közös tudás bázisává a kutatók következő generációi és újabb kérdésfeltevéseik érvényessége számára.

Összegzésképpen

Fent jelzetten szemleszándékkal indultunk tehát magyar a falvak marginális pozíciót eredményező migrációs kérdéseinél (Pozsony), átléptük a határt „Gömbalja” etnikai-antropológiai struktúráinál, elérkezve a legkülönbözőbb marginalitások és rokonsági kötődésváltozások tematikus tanulmányain át a vallási-kulturális önképek és társadalomrajzok világáig, hogy országnagy kiterjedésben kapott áttekintésekkel zárjuk... E gondolatmenet valamelyest önálló összeállítás, egyben talán

kísérlet arra is, hogy a mikrofolyamatoktól a makrotörténekekig ívelő horizonton a kisebbségi lét alakváltozatait állítsuk össze valamiféle „egybeolvasás” szándékával. Ebből is csupán az első kísérlet ez, melynek folytatására megannyi szakmunka áll még készenlétben... De talán így lehet majd elérni, hogy a Vargas Llosa felhangolta élményvilág elbeszélői hozzájárulhassanak ahhoz, hogy „közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak...”.